

MÛCİZENİN İMKÂN VE DELÂLETİ KONUSUNDA İLERİ SÜRÜLEN İTİRAZLAR

*Halil İbrahim BULUT**

Summary

The prophethood exists in very Heavenly Religion. The command and prohibition of God can be conveyed to the people by this way. One's declaration to be a prophet is really a great claim. The prophecy can not be experienced by the others, therefore the proof of it needs to be supported by the rational and sensible miracles. This is only way to distinguish between the real prophet and false prophet. Although some scholars believe that the miracles confirm the prophecy, there are others who do not believe in the status of the miracles. In this article, it will be discussed the objections about possibility and confirmative status of miracle from the Islamic Theology perspectives.

Giriş

Semâvî dinlerin temelinde nübüvvet müessesesi vardır. İlâhî emir ve yasakların insanlığa ulaştırılması ancak bununla mümkündür. Nazarî olarak nübüvvetin vâcib, mümkün veya muhal olduğu şeklindeki tartışmalar bir tarafa bırakılırsa, insanlık tarihi peygamberler zümresi diye bilinen seçkin bir topluluğun varlığına tanıklık etmektedir. Tarihin farklı zaman ve mekanlarında, Allah elçisi olduğunu açıklayan bazı insanların O'nun adına kurallar vazettikleri hususunda semâvî dinler ittifak etmişlerdir. Ancak burada ortaya çıkan en önemli problem, Allah elçisi olduğunu iddia eden bir kimsenin doğru sözlü

* SAÜ İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, Dr

olduğunun nasıl bilinip tanınacağı hususudur. Çünkü nübüvvet, diğer insanların tecrübe edebilecekleri bir hadise olmadığından ispat edilebilmesi için aklî veya hissî bir takım delillere muhtaçtır. Bu sebeple gerçek peygamber ile yalancıyı ayırt etmeye yarayan bir kritere ihtiyaç vardır. Burada iki ihtimal söz konusu olabilir. Ya peygamberlik iddiasında bulunan kimse, diğer insanlarda olmayan ve olma imkânı bulunmayan farklı şeylerle teyit edilmiş olmalıdır. Ya da getirilen mesajın bir insan tarafından ortaya konulamayacağı hususunun kabul edilmesi gerekir. Yani peygamberin ya şahsının ya da getirdiği mesajın insan gücünü aşan bir yönü olmalıdır ki bu farklılık sayesinde onun gerçek peygamber olduğu bilinebilsin. İşte Allah'ın kendi elçilerine verdiği bu güç yani mucize vasıtasıyla onlar doğru sözlü olduklarını kanıtlamaya çalışırlar.

Kelâmcılar, nübüvvet iddiasında bulunan zâtın, sözlerinin doğruluğuna delil olmak üzere, tehdidiyle birlikte, insan gücünü aşan ve tabiat kanunlarına aykırı olarak zuhur eden bir hadiseyi delil olarak getirmesine mucize demişlerdir.¹ Bu tanımda iki husus dikkat çekmektedir: İlki; mucizelerin sadece peygamberlere mahsus ilâhî fiiller olması, dolayısıyla sıradan insanlardan zuhur eden kerâmet, istidrac, sihir ve benzeri hallere mucize denilemeyeceği,² ikincisi ise, mucizenin tehdidden³ sonra zuhur etmesidir. Kelâmcıların genel kanaatine göre, peygamberlerden zuhur eden olağanüstü şeylerin mucize olarak kabul edilebilmesi için peygamberlik iddiası ve meydan okuma ile birlikte gerçekleşmeleri gerekir.⁴ Dolayısıyla meydan okuma söz konusu olmaksızın bir peygamberde arada sırada görülen olağanüstü durumlar terim anlamıyla mucize diye isimlendirilmezler.⁵

¹ Bk. Mâtüridî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s.189; Bâkılânî, *el-Beyân 'ani'l-fark beyne'l-mu'cizat ve'l-kerâmât*, ss.8-11; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd*, XV, 199; Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, I, 469, 473, 475; Râzî, *el-Muhassal*, s.489.

² Mucizelerin diğer hârikulâde olaylardan farklılıkları için bk. ; Bulut, *Nübüvveti İspat Açısından Hissî Mucizeler*, ss.45- 67; a.mlf., "Hârikulâde Olması Açısından Kerâmet ve Mucize ile İlişkisi", SAÜİF Der., 3/2001, ss.329-350.

³ Tehaddî kelimesi, rekâbet etmek, mukâvemet göstermek, meydan okumak, karşı çıkmak, yarışmak gibi anlamlara gelmektedir. (bk. *Mu'cemu'l-vasit*, s.162) Kelâm literatüründe ise, peygamberlik iddiasında bulunan kimsenin bu iddiasındaki doğruluğuna delil olmak üzere, benzerini hiç kimsenin getiremeyeceğini önemle vurguladığı bir fiille muarızlarına meydan okuması anlamında kullanılır. (bk. Bâkılânî, *el-Beyân*, s.45-46; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, ss.170-171; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 975)

⁴ bk. İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s.176-177; Bâkılânî, *I'câzü'l-Kur'an*, s.258-259; Neseî, I, 469; Bâcûrî, *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd*, s.297.

⁵ Tefîzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 12.

Mûcizelerin peygamberin doğru sözlü olduğuna delâlet edeceği hususu genel olarak kabul edilmekle birlikte, bunun aksini savunanlar da olmuştur. Özellikle peygamberlik müessesesini kabule yanaşmayan bazı inkarcı gruplar, mûcizenin imkânı, ilâhî fiil oluşu ve bu tür fiillerin iddia sahibini tasdik gayesiyle meydana gelişle ilgili olarak bazı itirazlar ileri sürmüşlerdir.⁶ Geçmişte ve günümüzde bu tür şüpheleri ileri sürenler, bazı imkân ve ihtimallerden söz ederek nübüvvetin ispat edilmesinde mûcizenin delil olamayacağı kanaatinde idirler. Bu itirazlar; özellikle mûcizenin imkânı, kaynağı ve meydana geliş tarzı, böyle bir olayın tasdik anlamı taşıyıp- taşımadığı ve bu nevi olaylar vasıtasıyla haklılığı ortaya çıktığı var sayılan kimselerin gerçekten doğru olup-olmadıkları hususlarında yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada, daha ziyade klasik kelâm kaynakları esas alınarak söz konusu itirazlar ana hatlarıyla ortaya konulmuş, lehte ve aleyhte delillerle izah edilmeye çalışılmıştır.

A. Mûcizenin İmkânına Yönelik İtirazlar

Bu konudaki ilk itiraz, tabiat kanunlarının haricinde her hangi bir olayın meydana gelmeyeceğini, dolayısıyla mûcize diye isimlendirilen olağanüstü olayların imkân dahilinde olmadığını iddia eden dehriyye⁷, materyalizm, pozitivizm ve determinizm gibi felsefî ekollere aittir. Bu doktrinlere göre, Tanrının varlığını ve âleme müdahale edebileceğini izah etmek güçtür. Pozitivizm ve materyalizm gibi felsefî düşünce sistemlerinde metafizik alan (gayb âlemi) kabul edilmediğinden Tanrı- âlem, Tanrı- insan arasında her hangi bir iletişimin olabileceği de kabul edilmez. Bu bakımdan söz konusu felsefî düşünceye mensup olanlar, tabiat kanunları haricinde bazı hârikulâde olayların vuku bulabileceğini imkân dahilinde görmezler. Onların bu konudaki en önemli argümanı, evrendeki olayların bir takım küllî ve zorunlu kanunlar çerçevesinde meydana geldiği, varlığın normal akışına dışarıdan bir müdahalenin yapılamayacağı ve belli sebeplerin belli sonuçlar doğuracağı şeklindeki

⁶ Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 412, 417-418; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XV, 145-146; Râzî, *el-Muhassal*, 495 vd.; İcî, *el-Mevâkıf*, III, 350-358; krş. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 358-376; Âmidî, *Gâyetü'l-merâm*, 320 vd.

⁷ Mâtürîdî, dehrîlerin âlemin kıdemi konusundaki temel görüşlerini öne çıkarır ve onlara *ashâbü't-tabâi* adını verir. (bk. *Kitâbü't-Tevhîd*, s.141, 143 vd.)

determinist düşünceleridir.⁸ Onlar, tabiatta sebep-sonuç ilişkisinin (determinizm) esas olduğunu, buradan hareketle meydana gelen her bir olayın belli kanunlar çerçevesinde vuku bulduğunu, bu kanunların asla değiştirilemeyeceğini savunurlar. Bu ilkedan hareketle tabiatta olağanüstü bir takım şeylerin meydana gelebileceğini imkân dahilinde görmenin asılsız olduğunu ileri sürerler.⁹ Kelâm kaynaklarında daha ziyade tabiatçı düşünürlerle atfedilen benzer görüşe göre¹⁰, bu tür olayların meydana gelmesi imkân dahilinde olsaydı bu durumda “dağların altına, cansız varlıkların faziletli insanlara dönüşmesi” mümkün olurdu.¹¹ Halbuki insanlık tarihinde bu tür olayların gerçekleşmediği tecrübeyle sabittir. Böylece inkarcılar, tabiat kanunlarının değişmez/ değiştirilemez olduğunu ileri sürerek mucizelerin âdete aykırı olduğunu ve akla ters düştüğünü iddia etmiş ve sonuç olarak hârikulâde olayların -daha özel anlamda mucizelerin- meydana gelmesinin imkânsız olduğunu savunmuşlardır. Böyle bir zihniyet karşısında mucizelerin mümkün olduğunu ispat ve izah etmeden önce, yaratıcı bir kudretin varlığı ve yetkin sıfatlara sahip olduğunun açıklanması ve bu hususta görüş birliğine varılması gerekir. Aksi takdirde Tanrının varlığına inanmayan ve nübüvvet müessesesinin imkân dahilinde olduğunu kabul etmeyen bir kimseyle mucizenin imkânını ve bu tür olayların peygamberin doğruluğuna delâletini tartışmak faydasız olacaktır.¹² Bu itibarla, Tanrı ve O'nun mükemmel sıfatlara sahip olduğu kabul edildikten sonra, hârikulâde olayların daha özel anlamda mucizelerin imkân dahilinde olduğunu aklî ve dinî bakış açısından savunmak mümkündür.

Batı dünyasında gelişen ve taraftar bulan pozitivism, materyalizm ve determinizm gibi felsefî teorilerin iddia ettikleri şeyler herkes tarafından kabul gören ve benimsenen görüşler değildir. Aslında, belirli çevrelerde kutsanan

⁸ bk. Bolay, *Felsefî Terimler Sözlüğü*, ss.46-48; Kutluer, “Determinizm”, *DİA*, IX, 215-220; a.mlf., “İllyet”, *DİA*, XXII, 120-121.

⁹ Teftâzânî, V, 15; Râzî, *el-Erba'in*, 97-98.

¹⁰ İslâm dünyasında âlemin ezeli olduğunu dolayısıyla bir yaratıcının bulunmadığını savunan *dehriyye* 'nin materyalist bir felsefî akım olduğu kabul edilir. Bu felsefî cereyan, İslâm dünyasındaki materyalist akımın öncüsü kabul edilen İbnü'r-Râvendî'nin görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir. İbnü'r-Râvendî, *ez-Zümürriid* adlı eserinde; akıl karşısında naklin gereksizliğini, İslâm'ın akla aykırı, mucizelerin uydurma, bilimin nübüvvet fikrine zıt ve benzeri görüşlerini Hint kültürünün temsilcisi olan Brahmanlar'a söyleterek ortaya koymuştur. (Günay Tümer, “Brahmanizm”, *DİA*, VI, 332-333; Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *DİA*, IX, 107-109)

¹¹ Nesefî, I,445; Teftâzânî, V, 15; Cürçânî, III, 366-367.

¹² Mâtürîdî, s.176; Cüveynî, *el-Akîdetü'n-nizâmiyye*, s.72; Cisrî, *Risâle-i Hamidiyye*, zeyl, s.510 vd.

bilimsel bilgi yani deneyle gerçekleştirilebilen ve tekrar edilebilen bilgi mümkün olan tek bir hakikat değil mümkün olan yorumlardan biridir. Zira batıda, söz konusu felsefi akımlara karşı çıkan ve temelde zorunsuzluk (indeterminizm) prensibini savunan düşünürler de vardır. Bunlar, sebep-sonuç arasındaki ilişkinin mutlak zorunluluk olmadığı kanaatinde dirler. Meselâ C.S.Lewis, deney ve gözleme dayalı bilginin hârikulâdenin imkânı konusunda bir karar verme hakkına sahip olmadığını belirterek tabiattaki düzenden hareketle çıkarılan küllî kanunlara dayanan bilimin, bu konuların bir istisnasının olup olamayacağı hususunda sağlıklı bir kanaati ortaya koyamayacağını söyler.¹³ Diğer taraftan, dînî nitelikli hârikulâde olayların vukuu hususunda çok ciddi tenkitler ileri süren David Hume, tabiat kanunları ve determinizmle ilgili felsefi görüşlerini açıklarken genel olarak hârikulâdenin mümkün olduğunu kabul eder.¹⁴ Tabiat kanunlarının zorunsuzluğunu kabul eden diğer önemli Batılı düşünürler arasında Emile Boutroux¹⁵ ve Richard Swinburne¹⁶ gibi şahsiyetler örnek gösterilebilir. Şu halde, olayların meydana gelmesinde sebep-sonuç ilişkisinin zorunlu olduğunu ileri sürerek buna uymayan hadiselerin imkânını inkar etmek isabetli görülmemektedir. Bu konuda modern bilimin hakem olamayacağı da aşıkardır. Zira maddî alandaki olayları gözlem ve deney yoluyla açıklamayı amaçlayan bilim, bu olayların daha küllî bir izahını mevcut metodolojisiyle yapamaz. Öyleyse bunu, varlık ve olayları mebd ve maad çerçevesinde değerlendiren felsefe ve dine bırakmak durumdadır.

Diğer taraftan, mûcizenin imkânını kabul etmeyenler, tabiatta meydana gelen olağanüstü hadiselerin aslında tabiat kanunları çerçevesinde meydana geldiklerini ileri sürmüşlerdir. Onlar, bu nevi hadiselerin çok nadir meydana geldiğini ve insanların bunları tabiat kanunlarının ya da alıştığımız düzenin dışında vuku bulan olaylar sandıklarını belirtmişlerdir. Örneğin tabiatta öyle esrarengiz olaylar vardır ki -kuyruklu yıldızın dünyamızı ziyaret etmesi gibi- çok uzun zaman aralıklarıyla meydana geldiklerinden hârikulâde olaylar diye isimlendirilmişlerdir. Halbuki bunlar, belli kanun ve sebepler çerçevesinde vuku

¹³ Lewis, C.S., *Miracles*, ss.56-58.

¹⁴ Hume, David, *Of Miracles*, ss.23-40; Weber, *Felsefe Tarihi*, ss.292-303.

¹⁵ Bk. Boutroux, *Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında*, ss.12-27; Bolay, E. *Boutroux'da Zorunsuzluk Doktrini*, s.11-12.

¹⁶ Swinburne, "Violation of a Law of Nature", *Miracles*, ss.75-84.

bulmaktadırlar. Bu ve benzere örneklerden hareketle onlar, mûcize diye isimlendirilen hadiselerin aslında tabiat kanunları çerçevesinde meydana gelen nadir hadiselerden oldukları anlaşılmaktadır, demişlerdir.¹⁷

Mûcizelerin temel özellikleri dikkate alındığında böyle bir itirazın tutarsız olduğu anlaşılır. Zira mûcizeler, sırf olağanüstü bir tarzda meydana geldikleri için mûcize diye isimlendirilmezler. Bir olayın mûcize olabilmesi için belli özellikler taşıması gerektiği hususunda İslâm âlimleri ittifak etmişlerdir.¹⁸ Peygamber bunu yaparken bilim ve teknikten, bir takım âlet ve edevattan yararlanmamalıdır. Ancak bu özelliklere sahip olan bir olayın mûcize diye isimlendirilmesi mümkündür.¹⁹

Hârikulâdenin imkânsız olduğundan hareketle mûcizenin de imkânsız olduğunu iddia edenler, esasta hata ederek âlemi yaratan yüce kudretin dilediği zaman varlığa müdahale edebileceği ihtimalini görmezlikten gelmişlerdir. Âlemini yoktan var eden Allah'ın, elbette onun üzerinde dilediği şekilde tasarrufta bulunabilme kudreti vardır.²⁰ Allah, yarattığı şeylerin, koyduğu nizamın mahkumu değildir. O, her an mutlak tasarruf hürriyetini haizdir. Bu hususiyetin, diğer semâvî vahiylerde de bildirildiği Kur'an'ın çeşitli pasajlarından anlaşılmaktadır. Nitekim Kur'an'da Allah, kendi zâtını "hâlık/ hellâk, fâtrü's-semâvât ve'l-ard, bedî'u's-semâvât ve'l-ard, fa'al mâ yurîd" ve benzeri şekillerde tanımlamış olması O'nun yaratıcı olduğunu ifade etmenin yanında, her an mahlukata müdahale ettiğini, irade, kudret ve hikmeti gereğince onları şekillendirdiğini de göstermektedir.²¹ Meselâ, "O, her an bir iştedir"²² âyeti yüce Allah'ın devamlı olarak "iş"te olduğunu bildirmektedir. Bu durum Kur'an'ın yüzlerce âyetinde müşahade edilmektedir. İslâm dini, varlığa şekil veren, onun işleyişine dair bir takım küllî kaideler koyan ve bu kanunlarla kainatı baş başa bırakan bir tanrı anlayışını değil, evreni yaratan, işleyişine dair kanunlar vazeden, ancak bu kanunlarla kendini sınırlandırmayan/ mahkum etmeyen ve hikmeti

¹⁷ Râzî, *el-Erbain*, 102.

¹⁸ Mâtürîdî, s.189; Cüveynî, *el-İrşâd*, ss.307-316; Râzî, *el-Muhassal*, s.489; Tefâtzânî, V, 11-12; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, vr. 507b- 509-b.

¹⁹ Mûcizelerin özellikleri hususunda ayrıntılı bilgi için bk. Bulut, *Hissî Mûcizeler*, ss.17-29.

²⁰ Neseî, I, 477; Cürçânî, III, 367.

²¹ bk. Suat Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, s.170-171.

²² er-Rahmâm 55/29.

gereğince varlığa müdahale eden bir Yaratıcı anlayışını benimser. Bu itibarla, âlemde var olan her şeyin O'nun fiili olduğu ve gerçek failin O olduğu bilinir. Bu mukaddime kabul edildikten sonra, Allah elçisi olduklarını iddia eden bazı kimselerde insan gücünü aşan, alışılmışın dışında bir takım hadiselerin meydana geldiği tevatürle sabit olmuştur. Değneğin yılanı dönüşmesi, ölünün diriltilmesi, bazı hastalıkların bilim, teknik ve benzeri vasıtalar kullanılmadan tedavi edilmesi gibi hissî hârikulâde olaylar yanında, geleceğe yönelik haberlerin aynen tezahür etmesi gibi hadiseler de vuku bulmuştur. Semâvî dinler, peygamberlere ait bu tür mûcizelerin vuku bulduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bunların imkansız olduğunu iddia etmek veya bunları dikkate almamak insanlığın hemen hemen hepsinin ortak kabulüne aykırı bir durumdur. Beşer kudretini aşan ve alışılmışın dışında meydana gelen bu hadiselerle bakarak bunların tamamen ilâhî kaynaklı fiiller oldukları ve sadece Allah'ın irade ve kudretiyle meydana gelebilecekleri kabul edilmelidir. Peygamber olduğunu açıklayan bir kimsenin, iddiasının hemen akabinde sadece Allah'ın gerçekleştirebileceği fiillerle desteklenmesi onun doğruluğunun onaylanması anlamına gelir. Zira âlemdeki düzen, ancak Allah'ın dilemesiyle değiştirilebilir. Bir kimse bunu, peygamberlik iddiasıyla birlikte başarabiliyorsa, onun Allah tarafından desteklenen birisi olduğu kabul edilmelidir.²³

Allah, insanlara elçiler göndermeyi hikmeti gereği murat etmiş ve bu elçilerini mûcizevî delillerle desteklemiştir. Aslında bu durum, peygamberlikle görevlendirme işleminin tabii bir sonucudur ve peygamberin tanınıp bilinmesi için gereklidir.²⁴ Bu itibarla Allah'ın bu nizamda, sırf peygamberlerini desteklemek için mûcizeler yaratması nübüvvet müessesesine ait özel istisnâ bir kanundur. Çünkü mûcizeler, peygamberin doğru sözlü olduğunu bilme konusunda en kesin delillerdir. Mûcizelerin alışılmışın dışında zuhur etmeleri onların mûcize diye isimlendirilebilmeleri için gereklidir. Şu halde, peygamberlerin hârikulâde olaylarla desteklenmesinin ilâhî bir kanun olduğu anlaşılmaktadır.

²³ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, I, 73-74; Cürcânî, III, 356; Bulut, *a.g.e.*, ss.87- 98

²⁴ Bağdâdî, *Usûlu'd-din*, s.173; Pezdevî, *Usûlu'd-din*, s.98; Bâkullânî, *el-Beyân*, s.44; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XV, 147; Cüveynî, *el-İrşâd*, s.331; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s.176; Neseî, *Tebîrâ*, I, 468-469; Sâbûnî, *el-Bidâye*, s.46; Ahmed Subhî, *Fî 'ilmi'l-keîm*, II, 133-134.

Diğer taraftan mucizeler, her ne kadar tabiat kanunlarına aykırı olsalar da aklî olabirlikler dahilindedirler, yani aklî gerekliliklerin zıddına akla aykırı bir durum değildir. Çünkü mucizelerin yaratılması yer ve göğün yaratılmasından daha uzak bir ihtimal değildir. Tabiat kanunlarını vazeden yüce kudretin kendi elçilerini tasdik etmek üzere bu şekilde olağanüstü deliller yaratması aklen ve dînen mümkündür ve peygamberler tarihi bunun fiilen vuku bulduğuna şahitlik etmektedir.²⁵

B. Mucizenin Kaynağına Yönelik İtirazlar

Mucizelere yöneltilen itirazların önemli bir kısmı bunların kaynağıyla alakalıdır. Mucizelerin kaynağıyla alakalı itirazları dile getirmek suretiyle bunların delil olamayacağını iddia edenler, aslında tabiatta alışılmışın dışında bir takım olayların meydana gelmesinin mümkün olduğunu ve bunların zaman zaman vuku bulduğunu kabul ederler. Ancak bu kimseler, söz konusu olaylardan hareketle nübüvvetin ispat edilemeyeceği kanaatindedirler. Zira bunlar, mucizelerin ilâhî kaynaklı fiiller olduklarını kabul etmediklerinden bu tür hârikulâde olayları bazı fizikî/ zâtî veya mânevî/ rûhî sebeplerden ya da tam olarak bilinmeyen bir takım dış faktörlerden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir.²⁶ Kelâm kaynaklarında muarızlardan nakille ortaya konan bu itirazları ve bunlara verilen cevapları şöylece özetlemek mümkündür:

İnkarcılar, olağanüstü hadiselerin zaman zaman vuku bulduğunu kabul etseler bile bunların ilâhî kaynaklı olmadığını ve peygamberlik iddiasında bulunan şahsın bizzat kendisinden kaynaklandığını iddia etmişlerdir. Bu iddialarını izah edebilmek için onlar, peygamberlerin zâtî veya rûhî özelliklerinin diğer insanlarınkinden farklı olduğunu ve bu sebeple başkalarının güç yetiremediği olağanüstü hadiseleri gerçekleştirdiklerini kabul ederler.²⁷ Böylece onlar, mucizelerin peygamberlerin zâtî veya rûhî özelliklerinden kaynaklanması

²⁵ Tefâtânî, V, 15-16.

²⁶ Nesefî, *Tebşire*, I, 475-480; Râzî, *en-Nübüvvât*, ss.111-125; krş: Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, 564; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, vr. 514b vd.; a.mlf., *Gâyetü'l-merâm*, 321-322; Cürcânî, *Şerhu'l-mevakıf*, III, 368; Reşid Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, s.173; Abdülmaksûd Abdülğani, *Mevkûfû'l-felâsife ve'l-mütekellimîn min münkiri'n-nübüvve*, s.83 vd.

²⁷ Râzî, *Muhassal*, s.495;a.mlf., *el-Erba'in*, s.98; Tefâtânî, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 16-17; Âmidî, *Gâyetü'l-merâm*, ss.321-322.

ihtimalini ileri sürerek bu olayların ilâhî kaynaklı olmadığı ve peygamberin doğru sözlü olduğuna delâlet etmeyeceği görüşünü benimsemişlerdir.²⁸

Diğer taraftan inkarcılar, mûcizelerin şeytan, cin, melek ya da astrolojiden faydalanılarak meydana getirildiğini de iddia etmişlerdir.²⁹ Bu görüşlerini teyit etmek üzere onlar, şeytan, cin ve meleklerin fizikî yapıları sebebiyle insanların başaramayacağı birçok şeyi yapabileceklerini belirtmişlerdir.³⁰ Nitekim cin, şeytan ve meleklerin bu özelliklere sahip oldukları hususu semâvî dinlerce kabul edilmiştir. Bununla alakalı olarak bazı insanların cinlerle iletişim kurabileceği ve onları kullanmak suretiyle olağanüstü bazı şeyler yapabileceği de açıklanmıştır. Örneğin Ehl-i sünnet âlimlerinden birçoğu, cinlerin saralı insanların bedenine girebileceğini ve fiillerine tesir edebileceğini, onun lisanıyla konuşabileceğini ve bazı haberler verebileceğini mümkün görmüşlerdir.³¹ Şu halde, *Delâilü'n-nübüvve*, *Hasâisü'n-nübüvve*, *A'lâmü'n-nübüvve*, *Mu'cizâtü'n-nebî* ve benzeri tür eserlerde kurt, deve³² ve cansız varlıkların³³ Hz. Peygamberle konuştuğuna dair rivayetlerde belirtilen hadiselerin cinlerin eseri olmadığından nasıl emin olunabilir? Bu tür ihtimallerin varlığına rağmen nasıl olur da mûcizelerin Allah'ın fiilleri olduğu söylenir? ³⁴ Belki de insanları şüpheye düşürmek ve böylece onları imtihan etmek için sahtekar bir kimsenin elinde zuhur eden bu tür tuhaf olaylar bir melek tarafından yapılmaktadır. Zira meleklerin masumiyeti peygamberlerin haber vermesiyle bilinmektedir. Henüz doğruluğu sabit olmamış bir kimsenin haberine güvenmek ne denli isabetli olur?³⁵ Yine astrolog ve yıldız bilimciler, yıldızların hareket ve pozisyonlarını inceleyip araştırdıkları için diğer insanların bilemedikleri bazı bilgilere muttali olabilirler ve bu bilgileri iddialarını ispat etmek üzere kullanabilirler. Şu halde, mûcizelerin peygamberlik iddiasında bulunan şahsın fizikî veya mânevî özelliklerinden ya da şeytan, cin ve melek gibi

²⁸ Râzî, *en-Nübüvvât*, s.114; Cürçânî, III, 368; Ayrıca bk.Abdülmun'im Subhi, *en-Nübüvve fi akideti'l-İslâmiyye*, s.182-183.

²⁹ Ebû Ferhü, *Mizânü'n-nübüvve*; *el-Mu'cize*, ss.240-244.

³⁰ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, vr. 512a-515b; a.mlf., *Gâyetü'l-merâm*, s.320 vd.

³¹ Cinler konusunda ayrıntılı bilgi için bk. A. Saim Kılavuz, *İslâm İnançında Cin*, ss.33- 49.

³² Kâdî İyâd, *eş-Şifâ*, I, 309-315; Mâverdî, *A'lâmü'n-nübüvve*, ss.110-2; Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-ledümiyye*, ss.428-439.

³³ Kâdî İyâd, *eş-Şifâ*, I, 298-303, 306-309; Mâverdî, *A'lâmü'n-nübüvve*, ss.113-117.

³⁴ Râzî, *en-Nübüvvât*, s.116.

³⁵ Cürçânî, III, 369.

görünmeyen varlıkların yardımıyla meydana gelmiş olmaları ihtimal dahilindedir.³⁶

Mûcizelerin ilâhî bir fiil olmayıp, peygamberlik iddiasında bulunan zâtın bedenî veya rûhî özelliklerinden kaynaklandığı ya da bazı dış faktörlerin etkisiyle meydana geldiği şeklindeki itirazlar makul ve mantıklı görülmemiştir. Çünkü nübüvvetin, dolayısıyla mûcizenin imkânı Allah'ın varlığı ve fail-i muhtar olduğu esasının kabulünden sonra değerlendirilmelidir. Muarız bu temel esası kabul etmemişse, onunla nübüvvet meselelerinden önce ulûhiyyet konularını tartışmak daha isabetlidir. Zira nübüvvetin imkânı, mûcizenin gerekliliği ve delâleti meseleleri, ispât-ı vâcibin bir alt bölümünü oluşturmaktadır. Bu itibarla, Allah'ın birliğini, yegâne yaratıcı olduğunu ve varlık üzerinde hikmeti gereğince dilediği şekilde tasarrufta bulunabileceği esasını kabul eden bir kimsenin mûcizelerin yaratılmasında Allah'ın dışında başkaca unsurların etkili olduğunu iddia etmesi çok uzak bir ihtimaldir. Çünkü böyle bir görüşü savunmak suretiyle, fiillerin yaratılmasında tek müessir kudretin Allah olduğu hakikatine aykırı davranılmış olunur. Bunun ise sağlam bir ulûhiyyet inancıyla bağdaşmayacağı âşikârdır.³⁷

Mûcizenin kaynağıyla alakalı olarak ileri sürülen bu ve benzeri itirazlar, aklın ileri sürebileceği basit faraziyelerdir. Bu varsayımlar, mûcizenin şartlarına uygun bir tarzda zuhur etmesinden sonra pek bir anlam ifade etmez.³⁸ Zira mûcizenin zuhurundan sonra insanların zihninde nebinin doğru sözlü olduğuna dair çoğu defa akıl yürütmeye dayanan (istidlâlî) bir bilgi oluşmaktadır. Şöyle ki, şartlarına uygun bir şekilde zuhur eden mûcizenin insan gücüyle olmadığı, ilâhî irade ve kudretin bir tecellisi olarak tezahür ettiği hususu olayın meydana geliş tarzından anlaşılabilir. Peygamber, Allah elçisi olduğunu iddia ederek hiç kimsenin yapamayacağını açıkça ifade ettiği bir söz veya fiili doğruluğuna dair delil getirmesi ve insanların çok arzu etmelerine rağmen bu delilin bir benzerini yapmaktan aciz kalmaları söz konusu hadisenin insan gücüyle olmadığını

³⁶ Râzî, *Muhassal*, s.496; a.mlf., *el-Erba'in*, s.99-100; Tefâtâzânî, V, 14; Âmidî, *Gâyetü'l-merâm*, ss.320-324; Cürcânî, III, 369; Ebû Ferha, *Mizânü'n-nübüvve*, s.240-241.

³⁷ Râzî, *en-Nübüvvât*, ss.161-165; Abdülmaksûd, *Mevkifü'l-felâsife*, s.84; Ebû Ferha, *a.g.e.*, ss.246-249.

³⁸ Tefâtâzânî, V, 17; Cürcânî, III, 371.

gösteren en önemli kriterdir. Kelâmcılar, konuyla ilgili olarak şu esasları tespit etmişlerdir:

a) Mûcize, ilâhî bir fiildir ve ancak Allah'a nispet edilebilir.³⁹ Kur'an-ı Kerim'de, mûcizelerin ancak Allah'ın müsaadesiyle meydana geleceklerini ifade eden bir çok âyet vardır.⁴⁰ Bu konudaki şüpheler, mûcizenin Allah'tan başkasının tesiriyle meydana geldiği görüşüne dayandırılmaktadır. Halbuki gerçek müessirin Allah olduğuna dair açık akli deliller mevcuttur. Bu itibarla mûcize, sadece Allah'a ait bir fiil olup peygamberlik iddiasında bulunan kimseyi tasdik anlamı içerir. Allah'ın bir yalancıyı tasdik etmesi muhal olduğundan mûcizelerin sırf peygamberleri tasdik ve teyit etmek üzere zuhur ettiklerini söylemek mümkündür.⁴¹

b) Mûcize, olağanüstü bir olaydır. Sıradan bir olay nübüvvete delil olamayacağından onun olağanüstü bir tarzda vuku bulması esastır.⁴² Aksi takdirde delil olması mümkün değildir.

c) Mûcizelerin dışında meydana gelen hârikulâde olayların izah edilebilir maddî sebepleri vardır ve bu hadiseler hiçbir zaman ölümlerin diriltilmesi, denizin yarılması gibi insan kudretinin fevkinde meydana gelen hadiseler değillerdir.⁴³ Ayrıca Allah, peygamberlik iddiasıyla birlikte bazı fevkaladelikler yapmaya çalışan sahtekar/yalancı insanlara müsaade etmez. Zira onun yalancıları tasdik etmesi aklın ve dinin muhaldir.

Mûcizelerin şeytan, cin, melek ya da astrolojiden faydalanılarak ortaya konulduğunu iddia edenlere gelince, kelâmcılar bunların tutarsızlıklarını şöyle izah etmişlerdir:

³⁹ Kelâm literatüründe mûcizelerin en belirgin özelliği olarak ilâhî bir fiil olmaları gösterilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bâkılânî, *el-Beyân*, s.45; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XV, 199, 200; a.mlf., *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s.569; Cüveynî, *el-İrşâd*, s.308; a.mlf., *el-'Akidetü'n-nizâmiyye*, s. 65; Nisâbü'rî, *el-Ğunye*, s.150; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 417-418; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, vr.507b-509b; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 342; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 976-977; Bulut, *Hissî Mûcizeler*, ss.18- 21.

⁴⁰ Mûcizelerin ancak Allah'ın izniyle vuku bulacağına işaret eden bazı âyetler için bk. Âl-i İmran 3/ 49; el-Mâide 5/ 110; el-En'am 6/ 35, 57-59; Hûd 11/ 33, 80, 88; er-Ra'd 13/ 7, 38; İbrahim 14/ 11; el-'Ankebût 29/ 50.

⁴¹ Teftâzânî, V, 17; Cürcânî, III, 371; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, vr. 521b.

⁴² Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn.*, s.170-1; Bâkılânî, *el-Beyân*, s.45-46; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, IV, 203; Cüveynî, *el-İrşâd*, s.309; a.mlf., *el-'Akide*, s.65; Neseî, *Tebşire*, I, 469; Nisâbü'rî, *el-Ğunye*, s.150; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, ss.436-9; İbn Teymiyye, *en-Nübüvvât*, s.30-32; İcî, *el-Mevâkıf*, III, 338; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 976; Akbulut, *Nübüvvat Üzerine*, ss.15- 20.

⁴³ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, V, 2.

Peygamberler, Allah'a kulluk etmeye, emir ve yasaklara uymaya, kötülüklerden uzak durmaya davet ederler, şeytan ve cinlere tabi olmamaya, hatta onları lanetlemeye çağırırlar. Kur'an'da şeytanların ancak kötü kimselere indikleri ve kötülüğü emrettikleri bildirilir.⁴⁴ Peygamberlerin ise insanların dünya ve ahiret mutluluklarını temin etmek için gayret sarf ettikleri hususunda şüphe yoktur. Bu itibarla şeytan ve cinlerin insanların iyiliği için uğraşan peygamberlere yardımcı olmaları kendi yaratılış ve fitrat özelliklerine aykırı bir durumdur. Buna rağmen şeytan ve cinlerin peygamberlere yardımcı olduğunu ileri sürmek ve mucizelerin bunların katkılarıyla gerçekleştiğini ifade etmek kabul edilebilir bir görüş değildir. Diğer taraftan kutsal kitaplar, şeytan ve cinlerin bu denli büyük bir kudrete sahip olmadıklarını ve Allah'ın izni olmadan hiçbir şey yapamayacaklarını haber vermektedir. Kaldı ki, böylesi üstün bir güce sahip olsalardı, öncelikle kendilerini her fırsatta lanetleyen peygamber ve salih müminleri cezalandırmaları gerekirdi.⁴⁵ Şu halde bu itirazın tutarlı olmadığı anlaşılmaktadır.

Mucizelerin meleklerin yardımıyla gerçekleştiğini ileri sürenlere gelince, semâvî dinlerin ortak kanaatine göre bu varlıklar, Allah'ın emirlerini yerine getirmekle sorumlu olup sadece hayır işlemeye programlanmış varlıklardır.⁴⁶ Bunların Allah'ın izni olmadan her hangi bir şey yapmaları mümkün değildir. Kaldı ki, mucizelerin meleklerin yardımıyla vuku buldukları kabul edilse bile bunun ilâhî müsaadeyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Astrolog ve münecimlerin haber verdikleri şeylere gelince, bunların hesaba dayanan bilgiler olduğu malumdur. Herkim onların metot ve vasıtalarına baş vurursa aynı sonuca ulaşması muhtemeldir.⁴⁷ Halbuki peygamberler, nübüvvet öncesi hayatlarında, mucizeleriyle alakalı her hangi bir şeyle meşgul olmamışlardır. İnsanlara meydan okudukları mucizeleriyle alakalı olarak önceden her hangi bir eğitim almamışlardır. Bu durum, kendi toplumları tarafından çok iyi bilinmektedir. Kaldı ki mucizeler, bilim ve teknik imkanlarla

⁴⁴ Bk. Eş-Şu'arâ 26/ 221-222.

⁴⁵ Râzî, *en-Nübüvât*, s.117-118.

⁴⁶ Meleklerin özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Ali Erbaş, *Melekler Alemi*, ss.135- 153.

⁴⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 2-5.

elde edilebilecek şeylerden değillerdir. Şu halde muarızların ileri sürdüğü bu itiraz, mûcizenin delâletine noksanlık getirecek mâhiyette değildir.

C. Mûcizenin Gaye Ve Hedefi Konusunda İleri Sürülen İtirazlar

Mûcizenin delâletiyle alakalı olarak ileri sürülen itirazlardan bir diğeri, mûcizenin iddia sahibini tasdik etmek gayesiyle yapıldığının bilinmeyeceği şeklindedir.⁴⁸ Ehl-i sünnet âlimlerinin konuyla ilgili görüşlerinden de faydalanan muarızlar, kendi görüşlerini haklı çıkarmak için Allah'ın fiillerinin her hangi bir gaye ve amaca yönelik olmadığını iddia etmişlerdir.⁴⁹ Şöyle ki; fiiller, ya bir illete bağlıdır ya da değildir. Eğer birinci şık doğruysa, bu durumda kuldun fiilin zuhur etmesi Allah'ın onda fiili yaratması illetine bağlıdır. Buna göre Allah'ın fiili, kulun fiilini gerekli kılmakta ve netice vermektedir. Diğer bir ifadeyle, sebebin faili aynı zamanda müsebbebin de failidir. Bu değerlendirmeye göre, kötü ve iyi fiiller dahil olmak üzere bütün fiillerin yaratılması Allah'a nispet edilmektedir. Bu itibarla, yalancının elinde mûcizenin yaratılması neden Allah hakkında çirkin veya imkânsız olsun, denilebilir. Eğer fiiller her hangi bir illete bağlı değildir, şeklindeki ikinci şık geçerlidir denilirse bu, fiil sebeplere bağlı değildir, anlamına gelir. Bu takdirde Allah'ın mûcizeyi her hangi bir maksada yönelik yaratmadığı sonucuna varılmış olur.⁵⁰ Ayrıca onlar, mûcizenin belli bir maksadı gerçekleştirmeye yönelik olarak yapıldığının kabul edilmesi durumunda bile bunun hedefinin sırf peygamberi tasdik etmek olduğunun bilinmeyeceğini de iddia etmişlerdir. Diğer bir deyişle mûcize, başka bir maksadı gerçekleştirmek için de yapılmış olabilir. Örneğin şu ihtimallerden birinin gerçekleştirilmesi amaçlanmış olabilir:⁵¹

a) Allah, bir mûcizeyi yeni bir kanun başlangıcı olsun diye yaratmış olabilir. Nitekim şu anda alıştığımız her bir şey başlangıçta olağanüstü olaylardı. Dolayısıyla söz konusu hadisenin bundan sonra devam edecek yeni bir âdetin başlangıcı olması muhtemeldir.

⁴⁸ Âmidî, *Ebkârü 'l-Efkâr*, vr. 514a; a.mlf., *Gâyetü 'l-merâm*, s.322; Cürçânî, *Şerhu 'l-Mevâkıf*, III, 370.

⁴⁹ Râzî, *el-Erba 'în*, s.101.

⁵⁰ Râzî, *Me 'alim usûli 'd-dîn*, s.75-76; krs; a.mlf., *el-Erba 'în*, s.101; a.mlf., *en-Nübüvvât*, s.125.

⁵¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XV, 165-166; Râzî, *el-Muhassal*, s.498-499; a.mlf., *el-Erba 'în*, s.102; Cürçânî, III, 369-370; Ebû Ferha, *Mizânü 'n-nübüvve*, ss.310- 312.

b) Mûcize, geçerliliği hâlâ devam eden bir tabiat kanununun tekerrürü olması da ihtimal dahilindedir.

c) Allah, söz konusu mûcizeyi dünyanın başka bir tarafında yaşayan başka bir nebisini tasdik etmek ya da velî bir kulunun kerâmeti olarak da yaratmış olabilir.

d) Bu olay, başka bir peygamberin geleceğine delil (irhas) de olabilir. Meselâ, Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce kendisinde görülen haller ve ayrıca atalarının anında gözüktüğü rivâyet edilen nur bu konuda örnek verilebilir.

İlâhî fiillerin bazı sebep ve illetlere bağlı olması şeklindeki itirazlar karşısında Eş'arî kelâmcılar, Allah'ın fiillerinde sebep-illet aranmayacağını, dolayısıyla mûcizelerin tasdik gayesiyle yaratıldığının söylenemeyeceğini, ancak Allah'ın yarattığı bu hadiselerin peygamberi tasdik etmeye delâlet ettiğinin söylenebileceğini açıklamışlardır.⁵² Onlar, mahlukâtın fiillerinde bazı sebep ve illetlerin bulunduğunu ancak Allah'ın fiillerinin yaratılmasında her hangi bir illetin bulunmadığını kabul ederler. Nitekim onlar, nübüvvet davasının hemen akabinde meydana gelen hârikulâde olayın bizzat kendisinde tasdik anlamının mevcut olduğunu kabul etmişlerdir.⁵³ Diğer bir ifadeyle, olağanüstü bir tarzda vuku bulan bu fiilin yani mûcizenin bizzat kendisinde tasdik özelliği vardır. Örneğin, Hz. Mûsâ'nın peygamberlik davasıyla birlikte "dağın kendi kavmi üzerine doğru gelmesini" istemesi, sonrada İsrailoğullarının itaat ettiklerinde dağın onlardan uzaklaşması, peygamberlerini yalanlamaya niyet ettiklerinde de üzerlerine düşecekmiş gibi onlara yaklaşmasındaki maksat, nübüvvet davasında bulunan Hz. Mûsâ'nın tasdik edilmesi olduğu İsrailoğulları tarafından bilinmekteydi.⁵⁴ Bu itibarla inkarcıların, dağın İsrailoğullarını gölgelemesinin başka sebepleri vardı, şeklinde itirazda bulunmasının hakikatle bağdaşır tarafı olmayacaktır.⁵⁵

Matüridî kelâmcılar ise, ilâhî fiillerde hikmet prensibinin esas olduğunu ve Allah'ın yaratmasında hikmetler bulunduğu görüşünü benimsemişlerdir.

⁵² Tefâtânî, V, 18.

⁵³ Râzî, *el-Erba'in*, s.105.

⁵⁴ İlgili âyet için bk. el-A'râf 7/171. Ayrıca bk. Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2320-2322.

⁵⁵ Râzî, *el-Erba'in*, 105-106.

Nitekim peygamberlerin mûcizevî delillerle desteklenip teyit edilmelerinin insanların maslahatlarına yönelik çok büyük faydalarının bulunduğu şüphe yoktur. Bu itibarla onlar, ilâhî fiillerde hikmet yani “övgüye değer bir sonuç”⁵⁶ bulunduğunu ve mûcizelerinde bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini kabul ederler.

Peygamber tarafından ortaya konulan mûcizelerin; bir âdetin başlangıcı veya tekerrür etmesi ya da başka bir nebinin tasdik edilmesi veya velî bir kulun kerâmeti olarak zuhur edebileceği şeklindeki itirazlara gelince, mûcizenin meydana geliş şekli ve temel özellikleri dikkate alındığında bu tür itirazların bir anlam ifade etmediği anlaşılır. Çünkü mûcizelerin, mûcize diye isimlendirilebilmeleri için bazı temel özelliklere sahip olmaları gerekir. Bunlar, peygamberlik iddiası ve tehadî özelliği başta olmak üzere, iddiadan hemen sora haber verildiği şekilde peygamberin elinde meydana gelmeli ve benzerini yapma hususunda bütün insanlar aciz kalmalıdır. Bu niteliklere sahip bir nübüvvet delilinin başka anlamlara gelecek şekilde algılanması ya da yorumlanması uzak bir ihtimaldir.

D. Mûcizelerin Tasdik Anlamı Taşımalarıyla Alakalı İtirazlar

Muarızların ileri sürdüğü diğer bir itiraz ise, mûcizelerin peygamberlerin doğru sözlü olduklarına dair delil olup olmayacaklarıyla alakalıdır. Onlara göre, nübüvvet müessesesi ve mûcizenin imkanı kabul edilse bile kendisinde mûcize zuhur eden bir kimsenin gerçek peygamber olduğu bilinemez. Çünkü, söz konusu olayın peygamberi tasdik etmek gayesiyle meydana gelip- gelmediğiyle ilgili bazı ihtimaller mevcuttur. Bu itirazların ilki, kelâmcıların mûcizelerin delaletini izah etmek için kullandıkları *hükümdar-elçi* örneğine, ikinci olarak da *gaibin şabide kıyas edilmesi* metoduna yöneliktir. Bu itiraz, daha ziyade hissî mûcizelerin delaletiyle alakalı olarak ileri sürülmüştür. Özellikle İbn Rüşd tarafından ifade edilen bu itiraza göre⁵⁷, hissî mûcizelerden hareketle nebinin doğruluğuna karar vermenin güç olduğu, bu olayla peygamberlik arasında doğrudan bir ilişkinin bulunmadığı ve insanların söz konusu olaya bakarak

⁵⁶ Bk. Neseffî, *Tebşıra*, (nşr. Hüseyin Atay), s.504-505; Sâbûnî, *el-Bidâye*, s.61-62.

⁵⁷ İbn Rüşd, *el-Kesf*, ss. 109 vdd.

bunun sadece peygamberlere has bir özellik olduğunu bilemeyecekleri esasına dayanmaktadır.

Kelâmcılar, mûcizenin delâletini “gaibin şahide kıyası” (duyular ötesi âlemin algılanabilir âlemine kıyası) yoluyla izah etmeye çalışırlar.⁵⁸ Çünkü Allah’ın bir kimseyi sözlü olarak tasdik etmeyeceği, bunun insanların algılamaları açısından imkansız olduğu kesindir. Bu itibarla kelâmcıların genel kanaati bunun fiilî tasdikle olacağı şeklindedir. Hatta bazıları, fiilî tasdikin muhatabı iknâ etmede ve maksadın anlaşılmasında sözlü tasdikten daha etkili olduğunu savunur. Çünkü sözlü tasdikte bir takım mecaz ve istiareler bulunabilir ve bu durum maksadın tam olarak anlaşılmasına engel teşkil edebilir. Halbuki fiilî tasdik bu tür şüpheler taşımaz.⁵⁹ Kelâmcılar, Allah’ın elçisinin doğruluğunu tasdik etmesini izah edebilmek için hükümdar-elçi örneğini verirler ve genellikle şu iki misali zikrederler⁶⁰:

Hükümdarlardan birinin sarayında, bütün ülke halkı tarafından şöhreti bilinen bir ağaç vardır ve hükümdarın dışında hiç kimsenin bu ağacı hareket ettiremediği de bilinmektedir. Bu şartlar altında bir kimse halkın huzuruna çıkarak, kendisinin hükümdar tarafından gönderilen elçi olduğunu iddia eder ve hükümdarın insanlara bazı emirler gönderdiğini söylerse, halk ilk anda onun yalancı olduğuna hükmedebilir. Bu elçi, doğru sözlü olduğuna kanıtlamak için, hükümdarın duyabileceği şekilde yüksek sesle “Ey hükümdar! Sen beni halkına gönderdin ve onlara şu hususları tebliğ etmemi emrettin. Eğer ben, senin tarafından onlara gönderilen elçiysem ve bu iddiamda doğruysam sarayındaki şu ağacı hareket ettir ki, doğru olduğum ortaya çıksın” şeklinde bağırır. Bunun üzerine ağaç, halkın gözleri önünde hemen hareket ederse, bu durum iddia sahibinin hükümdar tarafından gönderilmiş bir elçi olduğunu ortaya koyar⁶¹. Konuyla ilgili diğer örnek ise şöyledir:

⁵⁸ bk. Mâtürîdî, s.27-29.

⁵⁹ Bağdâdî, s.178-179; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XV, 161; Neseî, I, 470.

⁶⁰ Bunlardan bazıları için bk. Cüveynî, *Luma’u’l-edille*, s.196, a.mlf., *el-İrşâd*, s.329; Gazzâlî, *el-İktisâd*, s.123-125; Şehristânî, s.421-422; Râzî, *en-Nübüvât*, s.131; a.mlf., *Me’âlimu usûli’l-dîn*, s.92; Teftâzânî, V, 16; İbn Teymiyye, *en-Nübüvât*, 205; Âmidî, *Gâyetü’l-merâm*, 327-328; Tûsî, *Telhisü’l-muhassal*, 361; Bâcurî, *Şerhu Cevhereti’t-Tevhîd*, 298; Beyâzîzâde, *İşârâtü’l-merâm*, 312.

⁶¹ Neseî, I,470-471. Benzer örnekler için bk. Cüveynî, *el-İrşâd*, s.329; a. mlf., *el-’Akîdetü’n-nizâmiyye*, s.68-69.

İnsanlar, toplumdaki konumlarına göre hükümdarın huzurunda saf saf toplanmışlardır. Bu sırada hükümdarın gördüğü ve sesini işittiği bir kimse halkın huzurunda ayağa kalkıp, hükümdarın elçisi olduğunu, onun emir ve yasaklarına uymaları gerektiğini ilan eder. Bunun üzerine insanlar, iddiasının doğru olduğuna dair ondan delil isterler. Hükümdar ise susmaktadır. O, hükümdara dönerek: “Ey Melik! Eğer iddiamda doğru isem, âdetinin hilafına olarak tahtının üstünde peş peşe üç kez ayağa kalkıp tekrar oturmak suretiyle beni doğrula” diye seslense, bunun hemen akabinde hükümdar, istenileni yapsa, olaya şahit olanlar nazarında onun hükümdarın elçisi olduğuna dair kesin kanaat hasıl olur. Kelâmcılar, hükümdarın âdetinin hilafına davranmasının “Sen benim elçimsin, sözlerinde haklısın” demesi yerine geçeceğini söylemişler⁶² ve böylece mûcizenin sözlü tasdik yerine geçen fiilî bir tasdik olduğunu kabul etmişlerdir⁶³.

Kelâmcılar tarafından kullanılan “gaibin şahide kıyası” metodu, bazı yönlerden tenkit edilmiştir. Bu tenkitlerin en önemlisi filozof İbn Rüşd’den (ö.595/1198) gelmiştir. Ona göre, bu metodun avam tabakasını ikna edici olduğu kabul edilse bile konunun detaylarıyla incelenmesi halinde bazı aksaklıklar taşıdığı görülecektir. İbn Rüşd, hükümdar veya yetkili biri adına elçi olduğunu iddia eden kişiyi tasdik etmek, ancak meydana gelen alâmetlerin hükümdara ait alâmetler olduğunun bilinmesinden sonra doğru olacağını belirtir. Bu ise, hükümdarın halkına “Bana ait alâmetlerden kimde görürseniz, onun benim elçim olduğunu anlayabilirsiniz” demesi veya hükümdarın alâmetlerine bakarak bunların sadece elçilerin üzerinde görülebileceğinin bilinmesiyle anlaşılır.⁶⁴ Allah’ın bir kimseyi sözlü olarak tasdik etmesi insanlar açısından mümkün olmadığına göre peygamberin tanınıp bilinmesinin sem’î bir delille olamayacağı anlaşılır. Bu durumda, -hükümdar elçi örneğinden hareketle- peygamberlik iddia eden kimselerin elinde bir takım hissî mûcizelerin peygamberlere ait alâmetler olup olmadıkları nasıl bilinir, sorusu gündeme gelecektir. İbn Rüşd, bunun din veya akıl vasıtasıyla bilinebileceğini, ancak din

⁶² Gazzâlî, *el-İktisâd*, s.124.

⁶³ Mûcizenin sözlü tasdik yerine geçtiğini belirten âlimlerden bazıları için bk.: Bağdâdî, s.178-179; Şa’rânî, *el-Yevâkit*, 161; Cüveynî, *Lumâi’l-edille*, s.196; a.mlf., *el-‘Akâdetü’n-nizâmîyye*, 68-69; *el-İrşâd*, 325; Neseî, I, 470; Nisâbü’rî, s.151; Şehristânî, s.421-422; Teftâzânî, V, 15-19; Âmidî, *Gâyetü’l-merâm*, 327-328; a.mlf., *Ebkârü’l-efkâr*, vr. 510b; Beyâzîzâde, s.312.

⁶⁴ İbn Rüşd, *el-Kesf*, s.109.

henüz sabit olmadığından sem'an bilinmesinin mümkün olmadığını, akıl ise daha önceden peygamberlikleri kabul edilmiş kimselerde bu çeşit hârikaları defalarca idrak etmiş olsa ve bunların peygamberlerden başka kimselerce gösterilmediğini bilse bile böyle bir hüküm veremeyeceğini söyler⁶⁵. Aslında İbn Rüşd'ün ortaya koyduğu bu itiraz, nübüvvet müessesesini inkar edenlere göre hissî mucizenin delil olamayacağı düşüncesine dayanmaktadır. Ona göre, delil ile peygamberlik iddiası arasında mantık yönünden bir bağlantı bulunmalıdır. Halbuki hissî mucizelerle peygamberlik arasında böyle bir ilişki mevcut değildir.⁶⁶ Böylece o, hissî mucizenin kesin bir delil olmadığını vurgulamaya çalışmış ve sırf hissî mucizelere dayanarak nübüvvetin ispat edilmesinin ikna edici olmadığını açıklamak istemiştir. Aslında onun bu tutumu, her ne kadar hükümdar-elçi örneğine yönelik bir tenkit içeriyorsa da genel anlamda mucizenin peygamberin doğruluğuna delâleti konusunda bir itiraz ve eleştiri içermemektedir.

Hükümdar-elçi örneğine yöneltilecek diğer bir itiraz ise hükümdarın tahtından kalkmasının başka sebeplerinin olabileceği, bunun tasdik anlamı taşımayacağı şeklindedir. Buna göre, elçi olduğunu iddia eden kimsenin doğruluğunu ispatlamak üzere hükümdardan tahtında ayağa kalkmasını talep ettiği sırada, hükümdar, elbisesinin içine bir akrep ya da yılan girmiş ve bundan korunmak için ayağa kalkmış veya uzakta garip bir şey görmüş ve onun ne olduğunu araştırmak üzere ayağa kalkmış olabilir. Veyahut hükümdar, iddiacının bu pervasızlığına kızmış ve hiddetinden ayağa fırlamış veya onunla alay etmek için ayağa kalkmış olabilir. Bu ve benzeri ihtimallerin olabirliği söz konusu iken, nasıl olur da hükümdarın bu hareketinin sırf tasdik için olduğu iddia edilebilir?

Bu ve benzeri itirazlara çeşitli cevaplar verilmiştir. Buna göre, belli şartlar çerçevesinde meydana gelen mucizenin, peygamberi tasdik etmek üzere Allah tarafından yaratıldığı bilinir. Mucizenin başka bir gaye için yaratılmış olabileceği şeklindeki itirazlar ise normal olup bu tür itirazların her konuda yapılması mümkündür. Zira bu konuda ileri sürülen benzeri itirazlar basit faraziyeler olup

⁶⁵ İbn Rüşd, s.110; krş. Âmidî, *Gâyetü'l-merâm*, s.329-330.

⁶⁶ İbn Rüşd, s.112 vd.

mûcizenin zuhurundan sonra teşekkül eden istidlâlî bilgiyi ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Çünkü bir konuda bir çok ihtimalin olabirliği, onlardan birinin gerçekleşmesi durumunda konuyla ilgili kesin bilginin meydana gelmesine engel teşkil etmez⁶⁷. Şu halde mûcizenin meydana geliş tarzı, hâdisenin özünde tasdik bulduğuna işaret ettiği için olayın başka bir maksadının olduğunu iddia etmek anlamsızdır.

Bu konudaki diğer bir itiraz ise görünür (şuhûdî) âlemden hareketle metafizik (gaybî) âlem hakkında hüküm verilemeyeceği şeklindedir⁶⁸. Bu itiraza göre, hükümdar ile elçi arasındaki bağlantıdan hareketle Allah ile peygamber arasındaki ilişkiyi tespit etmek mümkün değildir. Çünkü kıyas kesin bilgi ifade etmez. Ayrıca burada mukayese edilen unsurlar arasında bir çok yönden farklılıklar bulunmaktadır.⁶⁹ Bu itibarla, gaibin şahide kıyası isabetli değildir, denilmiştir.

Kelâmcıların, “gaibin şahide kıyası” yöntemiyle mûcizenin nübüvvet delâletini anlatmaya çalışmalarının asıl hedefi, hükümdar-elçi örneğiyle Allah ile peygamber arasındaki ilişkinin bu şekilde olduğu veya şuhûdî âlemlerle gaybî âlem arasında kıyasta bulunarak kesin bir sonuca varmak değildir.⁷⁰ Kelâmcılar, bu misalin konuyu açıklamak ve anlaşılır kılmak amacıyla verildiğini belirtirler.⁷¹ Zira nübüvvet, insanların duyularıyla algılayabilecekleri bir durum değildir. Allah ile peygamberi arasında bir iletişimin gerçekleştiği hususu, ancak peygamberden zuhur eden söz veya fiillerle istidlâl etmek suretiyle anlaşılabilir. Çünkü şartlarına uygun olarak zuhur eden mûcizenin nebinin doğruluğuna delâleti açıktır.

Diğer taraftan “hükümdar elçi” örneğinde, hükümdarın halkını denemek veya saptırmak (idlâl) için yalanciyı tasdik etmesinin mümkün olduğunu, dolayısıyla hârikulâde bir olayın tasdik anlamı taşımayacağını ileri sürenler de olmuştur. Bu itiraza cevap vermeden idlâl⁷² imkanını açıklamak gerekir.

⁶⁷ Râzî, *el-Muhassal*, s.510-511.

⁶⁸ Âmidî, *Gâyetü'l-merâm*, s.329; krş. Gazzâlî, *el-İktisâd*, s.123-125; Râzî, *el-Erba'in*, s.104-105.

⁶⁹ Râzî, *el-Erba'in*, s.104-105.

⁷⁰ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 349; Ebû Ferha, *Mizânü'n-nübüvve*, ss.315- 317.

⁷¹ Cüveynî, *el-'Akîdetü'n-nizâmiyye*, 68; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, 16.

⁷² Ehl-i sünnete göre idlâl, Allah'ın kulda dalâleti yaratması; Mu'tezileye göre ise, dalâleti kendinde halk eden kulu Allah'ın “sapık” diye isimlendirmesidir.(bk. Bekir Topaloğlu, *Matüridiye Akâidi*, s.199)

Çünkü nübüvvetin ispatında mûcizenin delil oluşunu sağlam temellere oturtabilmek için bu konunun vuzuha kavuşturulması hayâtî önem taşır. Burada, Allah'ın kullarını saptırması ile peygamberliğin ispatı konusunda sözü edilen “idlâl”in birbirinden ayırt edilmesi lazımdır. Zira Allah'ın bazı kullarını hidâyete ulaştırabileceği veya sapıklıkta bırakabileceği hususu bütün İslâm âlimleri tarafından kabul edilir. Kur'an'da, Allah'ın saptırması veya sapıklıkta bırakmasıyla ilgili olarak bir çok âyet bulunmakla birlikte⁷³ bunların nübüvvetin ispatıyla ilgili konularda olmadıkları görülür.

Bir ferдин veya toplumun saptırılmasının imkanı ile tüm insanlığın saptırılması ve hakkın batıldan ayırt edilmesine yarayan ölçütün ortadan kaldırılması bir değıldir. Çünkü gerçek peygamber ile yalancı peygamberi ayırt etmenin yegâne ölçüsü mûcizedir. Mûcize konusunda idlâlın olması ise insanların elinden hidâyet imkanının alınması anlamına gelir⁷⁴. Bu durumda peygamber hidâyet değıl saptırma vesilesi olur. Halbuki Allah, elçilerini hidâyet vesilesi olarak göndermiştir. Bu itibarla nübüvvet konusunda idlâlın olması ilâhî hikmete aykırıdır. Nitekim İslâm âlimlerinin genel kanaati, Allah'ın dilediğı kulda dalâleti yaratabileceğı ve onu sapıklık üzere bırakabileceğı şeklinde iken, nübüvvetin ispatı konusunda bunun imkansız olduğı şeklindedir. ⁷⁵ Şu halde, şartlarına uygun olarak zuhur eden mûcizenin, Allah'ın kendi elçisi için sözlü olarak “Sen söylediğin şeylerde doğrusun, benim elçimsin!” anlamına gelen fiilî bir tasdik olduğı anlaşılır. Mûcizenin peygamberin doğruluğunu gösteren kesin delil olamayacağıyla ilgili olarak ileri sürülen idlâl meselesinin bu bağlamda ele alınması ve Allah'ın gerçek elçilerini tasdik etmek gayesiyle ortaya konulan mûcizelerde asla bir saptırmanın vuku bulmayacağıının kabul edilmesi gerekir. Nitekim kelâmcılar, mûcize izhar eden bir kimsenin yalancı olamayacağı ve aynı zamanda yalancıdan mûcize meydana gelmeyeceğı hususunda ittifak etmişlerdir.

Nübüvvet konusunda idlâl ise, yalancı peygamberin elinde insanları şüpheye sevk edecek tarzda bazı olağanüstülükler yaratması kastedilir.

⁷³ bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres li-elfâzi'l-Kur'an*, “idlâl” md.

⁷⁴ Pezdevî, *Usûlu'd-dîn*, s.97-98.

⁷⁵ Pezdevî, s.97-98; Nesefî, I, 471-472; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XV, 236-240; Cüveynî, *el-İrşâd*, s.326-327; a.mlf., *el-'Akîdetü'n-nizâmiyye*, s.69; Gazzâlî, *el-Iktisâd*, s.239; İsferyânî, *et-Tefsîr fi'd-dîn*, s.169-170; Mâverdî, *'Alâmü'n-nübüvve*, s.28-29; Teftâzânî, V, 18; Şehristânî, s.434, 440-441; İbn Teymiyye, s.208-210; Âmidî, *Gâyetü'l-merâm*, s.336; İcî, *el-Mevâkıf*, III, 341; Cüncânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 349; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 977; Hüî, *el-Beyân*, 45-46; İbn Kemal, *Fi hakikati'l-mu'cize*, I, 147.

Sonuç

Peygamberler, doğruluklarını kanıtlamak için bir takım deliller ortaya koymak durumundadırlar. Bu delillerin en güçlü olanı mûcizelerdir. Aslında mûcizeler, nübüvvetin zorunlu bir parçası değillerdir. Fakat küfürde ısrar eden inkarcıları dinen sorumlu tutabilmek için gereklidirler. Peygamberlere verilen bu nübüvvet delillerine bazı itirazlar yöneltilmiştir. Bunlar öncelikle mûcizelerin imkanıyla alakalıdır. Bu tür itirazlar, uluhiyyeti ve nübüvveti kabul etmeyenler tarafından ileri sürülmektedir. Onlar, tabiat kanunlarının değişmeyeceğini iddia ederek hârikulâdenin daha özel anlamda mûcizelerin mümkün olmadığını savunmaktadırlar.

Bu görüş sahipleriyle mûcizelerin imkanını tartışmadan önce, Allah'ın varlığı ve yetkin sıfatlara sahip olduğu hususunda anlaşmak gerekir. Mûcizenin kaynağıyla alakalı olarak ileri sürülen diğer itiraza göre, mûcizeler ilâhî fiiller olmayıp peygamberin fizikî veya mânevî özelliklerinden kaynaklanmakta ya da şeytan, cin, melek gibi göremediğimiz varlıkların yardımıyla meydana gelmektedirler. Kanaatimize göre bu tür itirazlar, yüce Allah'ı yegâne müessir kudret olarak görmemekten kaynaklanmaktadır. Bütün fiillerin yaratıcısının Allah olduğu ve O'nun izni olmadan hiçbir kimsenin bir şey yapamayacağı hususu prensip olarak kabul edilirse bu tür itirazların bir anlam ifade etmediği anlaşılır. Mûcizelerin delaletiyle alakalı itirazlara gelince, kanaatimize göre mûcizenin meydana geliş tarzı, bu tür şüpheleri izale edecek mâhiyettedir. Zira Allah elçisi olduğunu iddia eden kimse, hiç kimsenin başaramayacağı bir olayı doğruluğuna delil getirmekte ve muhataplarına meydan okumaktadır. Bu delilin ilâhî kaynaklı olduğu, diğer insanların arzu etmelerine rağmen benzerini yapma hususunda aciz kalmalarından anlaşılır. Allah'ın yalancı bir kimseyi tasdik etmesi aklen ve dinen mümkün olmadığına göre, peygamberlik iddiasının akabinde iddiaya uygun olarak tezahür eden bu olağanüstü olayın peygamberi tasdik etmek üzere zuhur ettiği istidlâlî olarak bilinir. Dolayısıyla mûcizenin meydana geliş şekli bu tür itirazları boşa çıkaracak mâhiyettedir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemm'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'ân*, İstanbul 1990.

- Abdûlmaksûd**, Abdülğani, *Mevkîfî'l-felâsife ve'l-mütekellimîn min münkiri'n-nübüvve*, Kahire 1993.
- Ahmed Subhî**, *Fî 'ilmi'l-keîâm; dirâse felsefiyyeli ârâil-firaki'l-İslâmiyye*, Beyrut 1985.
- Akbulut**, Ahmet, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Ankara 1992.
- Altıntaş**, Hayrani, "Dehriyye", *DİA*, IX, 107-109.
- Âmidî**, Seyfeddin Ali b. Muhammed, *Ebkârü'l-efkâr*, Süleymâniye ktp., no. 747.
- , *Gâyetü'l-merâm fî 'ilmi'l-keîâm*.(nşr.Hasan Mahmûd Abdüllatîf), Kahire 1391/1971.
- Bâcûrî**, İbrahim b. Muhammed, *Şerhu Cevhereti't-tevhîd*, (nşr.Muhammed Edîb el-Keylânî-Abdülkerîm Tattan), Dımaşk 1392/1972.
- Bağdâdî**, Abdülkâhir b. Tâhir et-Temîmî, *Usûlü'd-dîn*, (nşr. Heyet), Beyrut 1981.
- Bâkîllânî**, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib, *el-Beyân 'ani'l-fark beyne'l-mu'cizât ve'l-kerâmât ve'l-hiyel ve'l-kebâne ve's-sibr ve'n-nârinât*, (nşr. Richard J. Mccarthy), Beyrut 1958.
- , *İ'câzû'l-Kur'ân*,(nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1411/1991.
- Beyâzîzâde**, Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*, (nşr. Yusuf Abdürrezzâk), İstanbul 1369/1949.
- Bolay**, Süleyman Hayri, *E.Boutroux'da Zorunsuzluk Doktrini*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları., İstanbul 1989.
- , *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, Ankara 1990.
- Boutroux**, Emile, *Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında*, (trc. Hilmi Ziya Ülken), İstanbul 1988.
- Buhârî**, Muhammed b. İsmail, *Sabîhu'l-Buhârî (el-Câmi'u's-sabîh)*, I-VIII, İstanbul 1413/1992.
- Bulut**, Halil İbrahim, *Nübüvveti İspat Açısından Hissî Mucizeler*,Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2001.
- , "Hârikulâde Olması Açısından Kerâmet ve Mucize ile İlişkisi" SAÜİFD, 3/2001, ss.329-350.
- Cisrî**, Hüseyin b. Muhammed, *Risâle-i Hamîdiyye*, (trc. Manastırlı İsmail Hakkı, sadeleştiren; Ahmet Gül), İstanbul 1980.
- Cürcânî**, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (nşr. Abdürrahmân 'Umeyre), I-III, Beyrut 1417/1997.
- Cüveynî**, İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik, *el-'Akâdetü'n-nizâmîyye*, MÜİFV.Yay., İstanbul ts.

- , *el-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*, (nşr. Yusuf Mûsâ- Abdülmun'ım Abdülhamîd) Kahire 1950.
- , *Luma'u'l-edille*, (nşr. Abdülazîz Seyrevân), Beyrut 1408/1987.
- Ebû Ferha**, Cemâl Huseynî, , *Mizânü'n-nübüvve: el-Mu'cize*, Kahire 1418/1998.
- Erbaş**, Ali, *Melekler Âlemi (İlâhî Dinlerde Melek İnanç)*, İstanbul 1998.
- Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed, *Tehâfütü'l-felâsife*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1392/1972.
- , *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*, Beyrut 1403/1983.
- Hûî**, Ebü'l-Kasım el-Mûsevî; *el-Beyan fî tefsîri'l- Kur'an*, Beyrut 1992.
- Hume**, David, "Of Miracles", *Miracles*, (ed. Richard Swinburne), Macmillan 1989.
- İbn Fûrek**, Ebû Bekr b. Muhammed, *Mücerredü makalâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut 1987.
- İbn Hazm**, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fî'l-mîel ve'l-ahvâ ve'n-nihal*, I-V, Kahire 1317.
- İbn Kemâl**, *er-Resâil fî hakâikâti'l-mu'cize*, (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul 1316/1898.
- İbn Rüşd**, *el-Keşf 'an menâbici'l-edille fî 'akâ'idü'l-mille*, (nşr. Heyet), Beyrut 1402/1982. (*Felsefetü İbn Rüşd* içinde)
- İbn Teymiyye**, Ahmed b. Abdülhalîm, *en-Nübüvât*, (nşr. Muhammed Avad), Mısır 1985.
- İcî**, Adudiddin Abdurrahman bin Ahmed, *el-Mevâkef fî ilmi'l-keîâm*, I-III, Beyrut 1417/1997.
- İsferâyînî**, Ebu'l- Muzaffer Tâhir b. Muhammed, *et-Tefsîr fî'd-dîn ve temyîzi'l- fırkatü'n-nâciye 'ani'l- fırakü'l-hâlikîn*, (nşr. Kemâl Yûsuf Hût), Beyrut 1403/1983.
- Kâdî Abdülcebbâr**, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*; (XV. cilt: *en-nübüvât ve'l-mu'cizât*) (nşr. Tâhâ Hüseyin-İbrahim Medkûr v.dğr.), I-XX, Kahire 1382-85/1962-65.
- , *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, (nşr. Abdülkerîm Osman), Kahire 1408/1988.
- Kâdî İyâd**, *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafa*, (nşr. Ahmed Şemnî), I-II, Beyrut, ts.
- Kastalânî**, Ahmed b. Muhammed, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*, (trc. Şair Abdülbâkî), İstanbul 1984.
- Kılavuz**, Ahmet Saim, *İslâm İnançında Cin*, Bursa 1994.
- Kutluer**, İlhan, *Akıl ve İtikad; Kelâm Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1996.
- , "Determinizm", *DİA*, IX, 215-220.
- , "İllyet", *DİA*, XXII, 120-121.
- Lewis**, C.S., *Miracles; A Preliminary Study*, London 1947.

- Mâtürîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü't-Tevbûd*, (nşr. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.
- Mâverdî**, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *A'lâmü'n-nübüvve*, Beyrut 1406/1986.
- Mu'cemü'l-vasît**, (Heyet), I-II, İstanbul, ts.
- Nesefî**, Ebü'l-Muîn, *Tebsiratü'l-edille fî'l-keîâm*, (nşr. Claude Salame), I-II, Dımaşk 1990-93.
- Nisâbü'rî**, Ebû Said el-Mütevellî, *el-Ğunye fî usûli'd-dîn*, (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1406/1987.
- Pezdevî**, Ebü'l-Yüsr Muhammed, *Usûlu'd-dîn*, (nşr. Hans Peter Linss), Kahire 1963.
- Râzî**, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, (nşr. Ahmed Hicazi es-Seka), I-II, Kahire 1986.
- , *Me'âlim usûli'd-dîn*, (nşr. Taha Abdürraûf Sa'd), Kahire, ts.
- , *el-Muhassal*, (nşr. Hüseyin Atay), Kahire 1991.
- , *en-Nübüvât ve mâ yete'alleku biha*, (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekâ), Beyrut 1406/1986.
- , *el-Metâlibu'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâbî*, (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekâ), I-IX, Beyrut 1407/1987.
- Reşîd Rızâ**, Muhammed, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, Beyrut 1391/1971.
- Sâbü'nî**, Ebû Muhammed Nureddin Ahmed b. Mahmûd, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, (nşr. Bekir Topaloğlu), Dımaşk 1399/1979.
- Subhî**, Abdülmunîm İbrahim Muhammed, *en-Nübüvve fî 'akâideti'l-İslâm*, Mısır 1417/1996.
- Swimburne**, Richard, "Violation of a Law of Nature", *Miracles*, (ed. Richard Swimburne), Macmillan 1989.
- Şa'rânî**, Abdülvahhâb b. Ahmed, *el-Yevâkât ve'l-cevâbir fî beyâni 'akâidi'l-ekâbir*, Kahire 1307/1959.
- Şehristânî**, Muhammed b. Abdülkerîm, *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmî'l-keîâm*, (nşr. Alfred Guillaume), Oxford 1934.
- Teftâzânî**, Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer, *Şerbu'l-Makâsîd*, (nşr. Abdurrahmân 'Umeyra), I-V, Beyrut 1409/1989.
- Tehânevî**, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfü istılabâtü'l-fünûn*, I-II, İstanbul 1404/1984.
- Topaloğlu**, Bekir, *Mâtürîdiyye Akaidi*, Ankara 1979.
- Tümer**, Günay, "Brahmanizm", *DİA*, VI, 332-333.
- Tûsî**, Nâsuriddin, *Şerbu'l-işârât ve't-tenbîhât*, (nşr. Süleyman Dünya), y.y., 1960.

Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, (trc. H. Vehbi Eralp), İstanbul 1991.

Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulubiyet*, İstanbul 1987.